

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)(092):2

DOI: 10.31499/2519-2035.6.2019.186609

В'ячеслав ГОРДІЄНКО,
orcid.org/0000-0003-1133-4199
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
liskovets62@gmail.com

Галина ГОРДІЄНКО,
orcid.org/0000-0003-2424-2410
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
galinagordienko@ukr.net

ОБСТАВИНИ ЗАГИБЕЛІ МИТРОПОЛИТА ОЛЕКСІЯ ГРОМАДСЬКОГО

У статті розкривається соціально-політичний і релігійно-церковний контекст загибелі митрополита Автономної Православної Церкви періоду нацистської окупації України Олексія (Громадського) у травні 1943 р. Висвітлено основні елементи нацистської релігійної політики, умови і причини протистояння між Автономною Православною Церквою і Українською Автокефальною Православною Церквою. Здійснено історичну реконструкцію спроби об'єднання церков 8 жовтня 1942 р. Охарактеризовано явище переслідувань православного духовенства з боку нацистського окупаційного режиму й окремих підрозділів українських партизанів. Проаналізовано комплекс обставин і чинників, які призвели до загибелі глави Автономної Православної. Запропоновано нову інтерпретацію встановлених фактів на основі ретроспективного підходу.

Ключові слова: *релігійно-церковне життя, нацистська релігійна політика, Автономна Православна Церква, Українська Автокефальна Православна Церква, Українська Повстанська Армія.*

Vyacheslav HORDIYENKO,
PhD (History), Associate professor
World History and its Methodology Department
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
liskovets62@gmail.com

Halyna HORDIYENKO,
PhD (History), Associate professor
World History and its Methodology Department
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
galinagordienko@ukr.net

METROPOLITAN ALEXEI GROMADSKY'S DEATH CIRCUMSTANCES

In Ukraine, the long period of struggle for the autocephaly of the Orthodox Church from the Moscow Patriarchate has completed. January 6, 2019 the Patriarch of Constantinople granted Tomos to the head of the now canonical Orthodox Church of Ukraine. However, in the future, the Ukrainian Orthodoxy must pass a long period of controversial and conflicting self-determination. In Ukraine the church conflict will be stimulated by the special forces of the aggressor state. In order to reduce the tension in religious and ecclesiastical life, the history of Ukrainian Orthodoxy, especially of the twentieth century, should be actively studied and learned. During World War II, the Ukrainian Orthodoxy made another attempt to get autocephaly. The death of Metropolitan Alexei Gromadsky, the head of the Autonomous Orthodox Church, which opposed the Ukrainian Autocephalous Church in Nazi-occupied Ukraine, reflected the whole depth of the inter-church conflict and the influence of external factors on it. The main idea of the article is that the Metropolitan Alexei Gromadsky, who may have been recruited by the NKVD in Moscow in 1940, was liquidated for leaving the political line favorable for the Soviet regime by the members of the Soviet special services who were in the ranks of the Ukrainian rebel army.

After Volyn's accession to Soviet Ukraine in 1939, Metropolitan Alexei Gromadsky as the ruling bishop of the Volyn diocese of the Polish Autocephalous Orthodox Church had to visit Moscow for an official canonical re-subordination to the Moscow Patriarchate, where he agreed to cooperate with the Soviet special services and took appropriate obligations. The main task of the bishop was to ensure the unity of Volyn Orthodoxy with the Russian Orthodox Church. Oleksiy Gromadsky successfully fulfilled this task during the first period of the Nazi occupation of Ukraine. He initiated the creation of the Autonomous Orthodox Church in a canonical unification with the Moscow Patriarchate which was proclaimed by the Cathedral of the Bishops in Volyn in the Pochayiv Lavra. The bishop resolutely refused to participate in the creation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and did his best to prevent it.

October 8, 1942 the Metropolitan radically denied the political line of the Soviet regime concerning the religious and ecclesiastical life on Nazi-occupied territory of Ukraine. That day in Pochayev, together with several bishops of the UAOC he signed the "Act of Merging" of the two Orthodox denominations into a single unity canonically independent from the Russian Orthodox Church. Other bishops of the AOC severely criticized their leader and Alexei Gromadsky had to withdraw his signature from the "Act of Merging". Still from that time on he became one of those who betrayed the NKVD. Before World War II, the Soviet secret services had accumulated considerable experience of massacre on their apostates. This experience is being realized by the successors of the NKVD - Russian special services, employing poison to murder their former employees. It is also known that there were many NKVD agents in the units of the Ukrainian partisans who acted on Nazi-occupied territory of Ukraine. Max Scorupsky, who ordered the URA partisans detachment to shot the car with Metropolitan Alexei Gromadsky May 6, 1943, a few months earlier served in the Soviet partisan detachment. Perhaps, there was an agent of the Soviet secret services in Scorupsky's detachment, who provoked a terrorist attack on the Metropolitan to punish the apostates and intimidate other agents among the churchmen and Ukrainian partisans.

Key words: *religious and ecclesiastical life, Nazi religious policy, Autonomous Orthodox Church (AOC), Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), Ukrainian Rebellion Army (URA).*

Постановка проблеми. Отримання Томосу про автокефалію української православної церкви 6 січня 2019 р. завершило столітній період боротьби українського народу за релігійний суверенітет. Здобуття політичної незалежності 24 серпня 1991 р. відтепер формально підкріплене здобуттям релігійно-духовної незалежності від колишньої колоніальної метрополії. І, хоча попереду нас ще очікує непростий, важкий і тривалий процес самовизначення православних віруючих України, все ж канонічна основа для духовного єднання – Православна Церква України стала реальністю. Очевидно, в найближчому майбутньому нам прийдеться стати свідками суперечностей і навіть конфліктів у релігійно-церковному житті, які інтенсивно стимулюватимуться ззовні. Зниженню напруженості між Православною Церквою України і православною конфесією, яка зберігає канонічний зв'язок з Московським патріархатом, могли б сприяти об'єктивні знання церковно-православної історії ХХ століття. Особливо, актуальними в цьому відношенні були б факти з релігійно-церковного життя України періоду Другої світової

війни й нацистської окупації. Загибель митрополита Автономної Православної Церкви Олексія Громадського 7 травня 1943 р. є подією, в якій трагічно відбився весь комплекс проблем, що нагромадилися в українському православ'ї упродовж попередніх десятиліть. Тут виявилися два відмінні підходи до розбудови української православної церкви, які мали глибокі соціокультурні корені. Доволі показовим у цій трагедії є й особистісний фактор церковних процесів. Тут нескладно помітити й елементи роботи спецслужб воюючих країн. Всі ці обставини викликають дослідницький інтерес і потребують об'єктивного і системного вивчення.

Аналіз досліджень. Загибель очільника Автономної Православної Церкви митрополита Олексія Громадського в українській історіографії вивчено недостатньо. Нечисленні дослідники історії православ'я в період нацистської окупації, зокрема, В. О. Пащенко, Ю. І. Волошин, через брак документів лише констатували факт загибелі митрополита, слідуючи за архівними джерелами, доволі схематично визначали причини трагедії. Упродовж останніх 10-15 років до вивчення долі українського православ'я в роки нацистської окупації активно долучилися дипломовані фахівці з Російської Федерації. Серед них виділяються М. В. Шкаровський (Шкаровский, 2007) і В. М. Якунін (Якунин, 2002).

Для текстів М. В. Шкаровського характерним є солідне документальне забезпечення висновків. Він, чи не єдиний автор із пострадянського простору, який особисто опрацював багато джерел в німецьких архівах. Розділи монографії «Крест и свастика» ряснують від розлогих цитат з документів берлінського Бундесархіву, Політичного архіву Міністерства закордонних справ у Бонні, Бундесархів-Мілітарархіву у Фрейбурзі, Архіву інституту сучасної історії в Мюнхені. Варто зазначити, що його аналіз нацистської релігійної політики на окупованих землях СРСР є доволі об'єктивним і аргументованим. Водночас, як тільки автор береться за історичну реконструкцію ситуації в православ'ї окупованої нацистами України, відразу ж перетворюється з науковця в пересічного радянського пропагандиста. З допомогою замовчування, підтасування, а то й прямої фальсифікації М. В. Шкаровський намагається довести, що духовенство Української Автокефальної Православної Церкви співпрацювало з нацистами й несе відповідальність за їхні злочини на українській землі. При висвітленні діяльності духовенства Автономної Православної Церкви російський спеціаліст дотримується принципу: або добре, або нічого. На цьому тлі привертає увагу доволі скупий опис загибелі митрополита Олексія Громадського. М. В. Шкаровський замість того, щоб зайвий раз очорнити автокефальний рух в окупованій Україні і національний Рух Опору, обмежується простою констатацією, що глава АПЦ, як згодом і єпископ цієї конфесії Мануїл Тарнавський, стали жертвами терору українських націоналістів (Шкаровський, 2007: 450).

Якщо М. В. Шкаровський хоча б зовні намагається зберегти наукову об'єктивність, висвітлюючи події в українському православ'ї періоду Другої світової війни, то його співвітчизник В. М. Якунін без зайвих застережень

повторює давній радянський пропагандистський штамп: митрополита Олексія Громадського вбили націоналісти за те, що відмовився об'єднуватися з автокефалістами (Якунін, 2004: 171).

Прискіпливу увагу релігійно-церковній ситуації в українському православ'ї періоду Другої світової війни приділяють російські церковні історики, які працюють під безпосередньою опікою РПЦ. В Інтернеті створено навіть окремий інформаційно-довідковий портал під егідою Московського патріархату з промовистою назвою «Анти-розкол», головним призначенням якого є ідеологічна боротьба з усіма православними конфесіями на території колишнього СРСР, які не бажають визнавати юрисдикцію Московського патріархату. Тут публікують свої тексти церковні історики з Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету Москви. Крім цього, статті з проблематики «розколів» можна прочитати в окремому виданні цього закладу «Вестник ПСТГУ II: История. История русской Православной Церкви». Істориків з цього середовища вирізняє відверта заангажованість концептом «русского мира», і водночас прагнення аргументувати свою позицію історичними джерелами.

Так, В. Г. Підгайко у своїй розлогій статті «Єпископ Володимиро-Волинський і Ковельський Мануїл (Тарнавський) в історії українських церковних розділів 1941 – 1943 років» з приводу загибелі митрополита Олексія Громадського зазначив, що вона була вигідна німцям і що вбивство архієрея ініціювали глава УАПЦ Полікрап Сікорський і його вікарій єпископ Мстислав Скрипник. В. Г. Підгайко, щоправда, в цьому твердженні посилається на українського радянського історика М. Ковалю, уточнюючи, що так лідери УАПЦ руками націоналістів «помстилися» митрополитові Олексію за відмову від об'єднання з УАПЦ. Далі у своїй статті В. Г. Підгайко робить ще більш сміливіше узагальнення: митрополит Олексій Громадський і єпископ Мануїл Тарнавський загинули від рук українських повстанців через свою «вірність канонічному православію» (Підгайко 2010: 318).

Такими ж є висновки і в статті про митрополита Олексія Громадського російської церковно-православної активістки Г. В. Вишиванюк. Ця українка з Рівненщини, що осіла в Москві і працює як історик в Православному Свято-Тихонівському гуманітарному університеті, в наскрізь апологетичній роботі про митрополита повторює тези радянської атеїстичної пропаганди: націоналісти вбили митрополита в помсту за відмову від церковного єднання. «Головною заслугою» Олексія Громадського Г. В. Вишиванюк вважає те, що він зберіг православну церкву від «повного відпадиння в розкол» (Вишиванюк, 2007: 94). Отже, можна стверджувати, що висновки російських світських і церковних істориків практично співпадають з тезами радянських атеїстичних пропагандистів з питань релігійно-церковного життя в окупованій нацистами Україні й загибелі митрополита Олексія Громадського. Тези, сформульовані в надрах 5 (церковного) відділу НКДБ ще в 1942-43 рр. і виголошені в устами очільників Московського патріархату в цей же період, сьогодні доволі успішно лягли на імперську матрицю концепту «русского мира».

Мета дослідження. З огляду на це авторам бачиться актуальним подати

аргументований український науковий погляд на трагедію на основі ґрунтового аналізу відомостей, які містяться в архівних документах та інших джерелах щодо загибелі митрополита АПЦ Олексія Громадського в контексті загальної військово-політичної і релігійної ситуації, яка склалася на Волині у 1943 році. Завдання нашої розвідки полягає в тому, щоб виявити і ґрунтовно вивчити причини загибелі першоієрарха і на основі цього сформулювати нову інтерпретацію трагічної події.

Виклад основного матеріалу. Отож, загальне суспільно-політичне тло трагедії було таким. В період війни в зоні німецької окупації в Україні виникли й активно діяли дві церковні інституції – Автономна Православна Церква (АПЦ) й Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). АПЦ виникла 18 серпня 1941 р. на соборі єпископів, які опинилися в зоні нацистської окупації. Її очолив найстарший за хіротонією архієрей Олексій Громадський. АПЦ відразу ж проголосила збереження канонічної єдності з Московським патріархатом. УАПЦ була створена протягом жовтня 1941 – лютого 1942 рр. за мовчазної згоди і пасивного заохочення окупантів. УАПЦ мала канонічний зв'язок з Польською Автокефальною Православною Церквою. Глава цієї церкви митрополит Діонісій (Валединський) своїм указом заснував особливу інституцію – Тимчасову адміністрацію Української Автокефальної Православної Церкви і 24 грудня 1941 р. призначив її очільника – архієпископа Полікарпа Сікорського. Німці сподівались, що УАПЦ стане протиположною промосковській АПЦ. Між церквами протягом усієї окупації точилася перманентна боротьба. Нацисти різними засобами стимулювали цей конфлікт, оскільки, як вони вважали, єдина, цілісна православна церква в окупованій Україні могла зашкодити інтересам окупаційної влади.

Спочатку міжцерковний конфлікт відбувався у формі полеміки. Основною полемічною «зброєю» автономістів проти автокефалістів було звинувачення в «неканонічності» й політичній заангажованості. У проповідях і виступах священнослужителі АПЦ називали автокефалістів «самосвятами», «безблагодатними», «неолипківцями». Автокефалісти ж, у свою чергу, звинувачували АПЦ в її «промосковських» симпатіях і у зв'язках з НКВС. Протягом 1942 р. боротьба загострювалася, втягуючи поряд з священнослужителями і масу простих вірян у конфлікт і незабаром вийшла з-під контролю окупантів. Тому, в червні 1942 р. німці вирішили розчленувати обидві церковні структури на дрібніші церковні об'єднання в межах окупаційних генеральних округ. Згідно з «Інструкціями» Міністерства Східних територій, яке очолював відомий нацист Альфред Розенберг, правлячі єпископи епархій АПЦ та УАПЦ в межах генеральних округ, що входили до рейхскомісаріату «Україна» («Київ», Житомир», «Дніпропетровськ», «Миколаїв», «Волинь-Поділля»), мали підкорятися німецьким намісникам – генеральним комісарам, а не своїм предстоятелям – митрополитові Олексію Громадському й митрополитові Полікарпу Сікорському (Косик, 1992: 330).

Але взаємна боротьба між АПЦ та УАПЦ по інерції продовжувалась і набула особливо загрозливого характеру тоді, коли на Волині постала

Українська Повстанська Армія (УПА). Частина священнослужителів УАПЦ вступила до лав повстанців. В УПА було створено інститут польових священників – капеланів. На цей момент на Волині через міжцерковну полеміку в населення вже склалися відповідні стереотипи сприйняття церков і священнослужителів: автономісти – це «москалі», «агенти НКВС», автокефалісти – це «самосвяти», «націоналісти». Повстанці, для яких радянські партизани і підпільники були такими ж ворогами як і німецькі окупанти, звісно, негативно ставилися до духовенства «промосковської» АПЦ. Сотні священників Автономної церкви опинилися перед потенційною небезпекою переслідувань.

На цьому тлі митрополит Олексій Громадський погодився на пропозицію архієреїв УАПЦ Никанора Абрамовича і Мстислава Скрипника об'єднати обидві конфесії в єдину Автокефальну православну церкву України. 8 жовтня 1942 р. в Почаївській Лаврі, куди прибули єпископи УАПЦ, відбулось підписання «Акту поєднання церков». Варто зазначити, що глава УАПЦ митрополит Полікарп Сікорський доволі прохолодно поставився до цієї акції, оскільки в об'єднаній церкві він би вже не мав такого високого статусу, як в УАПЦ. З боку АПЦ «Акт поєднання» підписав тільки митрополит Олексій Громадський. Він відразу ж наразився на жорстку критику ледь не всіх своїх архієреїв, які виявилися нездатними збагнути мотиви дій свого очільника. За кілька тижнів під тиском своїх архієреїв, серед яких особливо виділявся своєю непримиримістю київський єпископ АПЦ Пантелеймон Рудик, Олексій Громадський оголосив про відкликання свого підпису під «Актом поєднання». Доволі гостро виступила проти ідеї єднання церков і німецька окупаційна адміністрація в особі заступника Ерїха Коха Пауля Даргеля (Мартирологія, 1987: 743).

Взаємна ворожнеча між АПЦ та УАПЦ зайшла вже настільки далеко, що одним розчерком пера її неможливо було ліквідувати. Сьогодні ми можемо пояснити, чим керувався глава АПЦ, ставлячи свій підпис під документом про єднання з тими, кого він ще вчора називав «самосвятами» і «розкольниками». Митрополит Олексій відчув загрозу цього міжцерковного протистояння і спробував, нехай навіть і в такий непевний спосіб, уберегти своє духовенство від майбутніх небезпек. Незабаром розгортання подій на Волині підтвердили правильність позиції владики Олексія.

Відразу ж після вигнання нацистських окупантів з Волині більшість місцевих священників-автономістів увійшли до створеної Московським патріархатом Волинсько-Рівненської єпархії. Серед них був священник Князевський, який у 1945 р. склав і надіслав до радянських органів документ про події в релігійно-церковному житті Волині в роки нацистської окупації зі списком священно- і церковнослужителів, які загинули від рук, як він визначив, «українських партизанів-націоналістів». У списку – 1 митрополит, 1 єпископ, 56 священників, 1 ієромонах, два диякона, 3 ігумена монастирів та 11 псаломщиків (ДАВолО. Ф. 393. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 36). Клірик Князевський явно поспішав із своїм документом, відчуваючи, так би мовити, «суспільний запит»: розпочалося безпрецедентне протистояння УПА з радянським

режимом. До числа жертв українських партизанів він включив і священнослужителів, яких розстріляли нацисти (М. Малюжинський, В. Мисечко та ін.). Водночас, слід зазначити, що у вирі збройного протистояння УПА з нацистськими окупантами, радянськими партизанами і польськими націоналістичними формуваннями, подекуди мали місце прояви жорстокості повстанців щодо духовенства Автономної церкви. Так, «районний комендант запілля» Коваленко у своєму звіті про бойові дії підрозділу УПА за період з 3 листопада до 3 грудня 1943 р. поміж іншим повідомляв наступне: «...Під час того, як УПА була в Піщі і в Пульми знищили батюшок і їх родини» (ЦДАВОУ. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 90. Арк.18). Загалом, від рук повстанців загинуло 27 священнослужителів-автономістів (Поспеловский, 1995: 215). Якщо на Волині в цей період налічувалось понад 600 священників АПЦ, то про «масовий терор» українських повстанців проти «московських попів» тут не йдеться. В той же час нацисти на Волині і на Холмщині розстріляли 43 священника УАПЦ, які були запідозрені у зв'язках з УПА (Власовський, 1976: 271). Німецькі карателі лише в межах Волинської області спалили 135 православних церков, подекуди разом зі священниками і парафіянами УАПЦ (ДАВолО. Ф. 393. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 12).

Загибель десятків представників духовенства Автономної Православної Церкви сталася вже після того, як 7 травня 1943 р. жертвою українських повстанців став сам очільник цієї конфесії митрополит Олексій Громадський. З джерел (згадуваний вище звіт священника АПЦ Князевського, спогади сучасників і очевидців, зокрема священника Тихона Войни та ін.) можна відтворити основні контури трагедії. 6 травня 1943 р. митрополита викликав до себе в Луцьк генерал-комісар округи Волинь-Поділля Гайнріх Шене для важливої розмови. В цей час розпочиналося загальне повстання проти нацистів й окупаційна адміністрація гарячково шукала різноманітних засобів, щоб запобігти цьому. Ймовірно, нацистський адміністратор хотів обговорити з Олексієм Громадським можливість участі Автономної Православної Церкви в протидії народному бунту. Генерал-комісар прислав митрополитові власний автомобіль, щоправда, без охорони як це бувало раніше. В джерелах зазначалося, що до митрополита в консисторію кілька разів телефонували й по-українськи запитували: «Чи вже виїхали? Чому так довго?» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1052. Арк. 10).

Очевидці зазначають, що митрополит пропонував водієві Олександру Мельничуку їхати безпечною дорогою, але водій наполіг на тому, щоб їхати звичним шляхом повз залізничну станцію Смига. Саме там машину обстріляли невідомі. У результаті обстрілу загинули митрополит і особи, які його супроводжували, секретар консисторії протоієрей Федір Юркевич і перекладач Марко Жихарев. Був убитий і водій. Митрополит отримав важкі поранення шістьма розривними кулями, кожна з яких була смертельною. Стікаючого кров'ю архієрея місцеві мешканці побоялися відвезти підводою до лікарні. Загиблих підібрали німецькі солдати, які їхали вантажівкою слідом за машиною митрополита. Німців також обстріляли невідомі, кілька з них зазнали поранень.

В окупаційній українській пресі поширилась інформація про те, що

митрополит Олексій Громадський став жертвою радянських партизанів. Сумніви щодо цього з'явилися відразу ж після трагедії. Але певно стверджувати, що це зробили саме українські повстанці не наслідився навіть вищезгаданий священник-автономіст Князевський у своїй доповідній записці про релігійне життя в умовах окупації радянським органам 1945 р.

1961 р. в Чикаго (США) Українсько-Американська Видавнича Спілка випустила спогади одного з польових командирів УПА на Кременеччині в роки Другої світової війни курінного Максима Скорупського (Макса) «У наступах і відступах». В книзі колишній ватажок підрозділу повстанців детально розповів про загибель очільника АПЦ митрополита Олексія Громадського. З оповіді Максима Скорупського можна дізнатися, що група повстанців у складі 20 осіб з підрозділу формації ОУН-мельниківців Миколи Недзведського на псевдо «Хрін», в якій перебував і сам Макс, організувала засідку неподалік залізничного переїзду залізниці «Кременець-Дубно», що біля с. Смига. Далі Макс повідомляє наступне: «... недалеко шоси, в лісі, затрималися ми на сніданок перед акцією. Хлопці вже мріяли про те, як ділитимуть багату здобич. Макух жартами сказав, що ми заб'ємо якогось попа і вернемось додому (підкреслення наше. – Авт.).

На відтинку шоси Смига-Судобичі, недалеко переїзду залізниці Крем'янець-Дубно, в старих окопах на горбку заліг наш відділ. Від 5-ої до 8-ої години ми виглядали німецьких машин. Проїхала вантажна машина з робітниками, пропустили ми ще одну поштову німецьку машину, не зачіпали. Нам хотілося здобути зброю, чекали військової машини. Нарешті вже знудились чекати і вирішили, що б'ємо першу, яка появиться машину. За кілька хвилин загула таксівка, посипалися стріли, зацокотів кулемет Руського. Машина захиталася, як корабель на морі і раптом з'їхала в рів. Стріляючи, підбігаємо до машини і своїм очам не віримо: з авта висипалися чотири трупи, між ними священник і єпископ Олексій (Громадський). Всі жахнулися. Сталася фатальна помилка.

Забрали ми архієрейську течку й шапку, яку він віз у круглій коробці (білий архієрейський клобук) (підкреслення наше. – Авт.) і чим скорше відійшли в напрямку табору. Думки поділилися, одні говорили по дорозі, що так йому й треба, москвофілові, - (він виступав проти української церкви), другі цілком не схвалювали нашого вчинку. Мені самому було соромно, і я вважав цю акцію за страшну помилку й за великий гріх» (Скорупський, 1992: 92).

Розповідаючи далі про трагічний випадок, Максим Скорупський певною мірою намагається виправдати мимовільне вбивство архієрея. Так, він наголошує на тому, що митрополит за сприяння німців створив Автономну Православну Церкву для того, щоб втримати її в канонічній залежності від Москви. В автора не було сумнівів щодо того, якою є функція Московського патріархату: це – «сліпе знаряддя політики Кремля». Максим Скорупський зазначає, що за підтримки крем'янецького гебіткомісара і керівників рейхскомісаріату митрополит вів послідовну боротьбу проти Автокефальної церкви, яка, за переконанням ветерана УПА могла б об'єднувати увесь

український народ. Курінний УПА розповідає далі, що перегляд документів з папки архієрея, яку повстанці прихопили з собою разом з митрополитом клобуком, підтвердив його антиукраїнську репутацію. За словами автора спогадів, митрополит віз до генерал-комісара Райнхарда Шене «меморіал» до окупаційної влади з проханням надати підтримку Автономній Православній Церкві. Натомість глава АПЦ обіцяв співпрацю духовенства його церкви з нацистами у справі «удержання ладу в Україні». «Це був недвозначний натяк, що священники автономісти з його наказу співпрацюватимуть із німецькими органами безпеки. Хто це руйнував «лад» в Україні, як не націоналістичні і взагалі самостійницькі кола, а в першу чергу, українські партизани. Це, власне, й розвіяло наші сумніви. Випадково, але з нашої руки, згинув той, що хотів Церкву перемінити в сітку німецьких провокаторів», - підсумовує Максим Скорупський свою оповідь про загибель митрополита (Скорупський, 1992: 93).

Фрагмент спогадів Максима Скорупського про трагедію біля станції Смига відразу ж використали всі антиукраїнські сили задля дискредитації автокефального руху й українських повстанців. Радянська атеїстична пропаганда в особі автора П. Русина безапеляційно заявила: бандерівці вбили митрополита Автономної церкви Олексія за прямою вказівкою очільників УАПЦ (Русин, 1970: 19). В більш обережній формі радянський пропагандистський штамп повторюють російські автори як зарубіжні, так і з Російської Федерації. Д. Поспеловський – канадський автор російського походження, уникаючи безапеляційного твердження про те, хто віддав наказ на вбивство митрополита, все ж пов'язав загибель ієрарха з відмовою того від «Акту поєднання» 8 жовтня 1942 р. «Невдовзі після того, як Олексій відкинув цю угоду, він був убитий бандерівцями», - стверджує він (Поспеловский, 1995: 213). М. Шкаровський – російський спеціаліст з історії РПЦ в роки Другої світової війни, про загибель митрополита пише дуже скупко: «7 травня 1943 р. українськими націоналістами був вбитий митрополит Олексій, а в серпні захоплений і повішений в лісі єпископ Володимир-Волинський Мануїл (Тарновський), що 22 липня 1942 р. перейшов з автокефальної Церкви в автономну» (Шкаровский, 2007: 450-451). Митрополита Олексія М. Шкаровський ставить в один ряд з убитими українськими повстанцями священнослужителями-автономістами, хоча його загибель сталася за кілька місяців раніше й за особливих обставин.

Ще один російський фахівець з історії РПЦ В. Якунін про загибель митрополита пише так: «7 травня 1943 р. українськими партизанами-бандерівцями був убитий глава автономної церкви митрополит Олексій (Громадський). Сталося це через те, що митрополита Олексія єпископи автономної церкви поставили перед вибором: або зректися об'єднання з автокефальною церквою, або відмовитися від керівництва автономною церквою. Митрополит Олексій віддав перевагу зреченню від домовленості з «автокефалістами». Це рішення коштувало йому життя» (Якунин, 2004: 171).

Отже, на відміну від українських церковних істориків, які спираючись на історичні джерела і спогади Максима Скорупського вважають загибель

митрополита Олексія Громадського трагічною випадковістю, російські автори майже в унісон повторюють штамп радянської пропаганди: бандерівці свідомо вбили видатного архієрея тільки за те, що він зберіг канонічну єдність з Московським патріархатом. На нашу думку, якщо перша точка зору є дещо спрощеним баченням трагедії 7 травня 1943 р., то російська – спотворена імперською ідеологією «русского мира». Сьогодні історикам варто дивитися на загибель митрополита Олексія Громадського поглядом збагаченим фактами виняткової підступності і жорстокості радянських спецслужб і їх сучасних спадкоємців. Вони були жорстокими стосовно своїх ворогів, особливо представників українського національно-визвольного руху. Але вони були нещадними також і до своїх співробітників, чи агентів, які з тих, чи інших причин не виконували наказів, або відступалися від строго визначеної їм лінії поведінки. Варто згадати хоча б недавні події: отруєння полонієм, «новачком» на очах у всього світу колишніх співробітників російських спецслужб – це лиш верхівка айсберга таємних злочинів НК, ДПУ, НКВС, КДБ, ФСБ.

Передусім, варто пильніше придивитися до персони Олексія Громадського й до деяких темних місць його біографії. До Другої світової війни архієпископ Олексій серед православних Волині мав авторитет як єдиний ієрарх з проукраїнськими поглядами. Згодом, до нього приєднається єпископ Полікарп Сікорський. Після розгрому спільними зусиллями вермахту і Червоної Армії Польщі західноукраїнські землі опинилися у складі радянської України. П'ять архієреїв Польської автокефальної православної церкви, в тому числі й Олексій Громадський, опинилися на радянській території. Московський патріархат за стимулювання й підтримки органів НКВС здійснив процедуру адміністративно-канонічного підпорядкування волинських архієреїв до складу РПЦ. Архієпископ Олексій Громадський разом з двома іншими єпископами побували у Москві й офіційно перейшли до Московського патріархату. Ця поїздка до Москви кардинально змінила погляди й поведінку Олексія. Відтепер він став неухильно проводити в життя політичну лінію збереження і зміцнення канонічного єднання волинського, а згодом і всього українського православ'я з Московським патріархатом. Ця разюча зміна назовні майже не виявлялася, оскільки після приходу німців і початку українського релігійно-церковного відродження православні українці деякий час вбачали в архієпископові Олексієві лідера православної церкви, незалежної від Москви.

Незбагненне для сучасників москвофільство Олексія Громадського сьогодні можна спробувати пояснити лише одним: архієрея «обробили» в Москві фахівці з НКВС. Сьогодні ні для кого не є секретом, що священнослужителі в СРСР напередодні Другої світової війни та й після неї могли виконувати свої пастирські функції тільки в тому випадку, якщо давали згоду співпрацювати з органами. Якщо припустити, що Олексій Громадський був завербований радянськими спецслужбами, то тоді поведінка архієрея стає абсолютно логічною. В геополітичних інтересах радянського режиму і задля зміцнення Московського патріархату слід було забезпечити збереження канонічної єдності українського православ'я з РПЦ. Отримавши таке завдання

від Москви, архієпископ Олексій зобов'язаний був наполегливо його проводити, незважаючи на невдоволення української громади. Власне, лише співпрацю з радянською спецслужбою можна пояснити факт арешту і згодом дивовижного звільнення архієпископа органами НКВС у червні 1941 р. Між іншим, так само був заарештований енкавеесівцями й незабаром звільнений священник, а з 1942 р. єпископ Мануїл Тарнавський. Останнього в серпні 1943 р. захопила служба безпеки ОУН, якій він зізнався про свою співпрацю з радянськими спецслужбами. Якщо згадати про масові розстріли у в'язницях тисяч невинних людей в перші дні німецько-радянської війни, то стають цілком зрозумілими причини «милосердя» НКВС стосовно деяких своїх в'язнів.

Отож, архієпископ Олексій Громадський разом з іншими православними архієреями залишився на окупованій нацистами Волині. Репресії нацистів проти учасників проголошення Акту відновлення державності у Львові 30 червня 1941 р. показали, що ніякого суверенітету українці від німців не отримають. Ця обставина поряд з початком автокефального руху підштовхнула архієпископа Олексія спільно з такими ж «перевіреними» у Москві архієреями Антонієм Марценком, Симоном Івановським та Пантелеймоном Рудиком 18 серпня 1941 р. в Почаївській Лаврі оголосити про створення Автономної Православної Церкви в канонічному підпорядкуванні Московському патріархату. Упродовж наступних місяців архієпископ, а з грудня 1941 р. – митрополит Олексій, вміло лавіруючи між нацистською окупаційною владою, верхівкою Автокефальної Православної Церкви на чолі з архієпископом Полікарпом Сікорським, архієпископом Холмським і Підляським Іларіоном Огієнком та волинськими церковними радами зміцнив і поширив вплив Автономної Православної Церкви далеко за межі Волині, що цілком відповідало інтересам радянського режиму й Московського патріархату.

Відхід, так би мовити, від «генеральної лінії» митрополит Олексій допустив, підписавши 8 жовтня 1942 р. «Акт поєднання» з УАПЦ. Поставивши підпис під цим документом, митрополит «зрадив» одну з наймогутніших спецслужб у світі, оскільки рішуче порвав з політичною лінією, якої він неухильно дотримувався упродовж серпня 1941 – вересня 1942 рр. – збереження більшої частини православних окупованої України в канонічно-церковній єдності з Московською патріархією. І хоча, згодом, він відкликав свій підпис з-під «Акту поєднання», для радянського режиму та його спецслужб він був вже «відступником», «зрадником», якого слід показово покарати. Але покарати так, щоб про те, хто провів екзекуцію було відомо тільки тим, кому потрібно – кремлівським агентам у лоні АПЦ та УАПЦ.

Максим Скорупський у своїх спогадах детально розповів про загибель митрополита. Здавалося б, оповідь курінного УПА ставить крапку в історії трагедії. Але й у розповіді колишнього українського повстанця є дещо, що викликає питання. Передусім, змушує дещо прискіпливіше придивитися до персони «Макса» його тривале перебування в радянському партизанському загоні (січень – квітень 1943 р.). Сьогодні історики радянського партизанського руху встановили, що бойовим ядром кожного підрозділу радянських партизанів

були фахівці спецслужб НКВС. Між іншим, про це пише й сам Максим Скорупський, щоправда, чомусь називаючи їх «парашутисти». У квітні 1943 р. Максим Скорупський разом з товаришем покидає радянських партизанів і доволі швидко опиняється в загоні українських повстанців під командуванням мельниківця Миколи Недзведського («Хрона»).

І, як це не дивно, першою ж бойовою операцією повстанців, в якій взяв участь «Макс», якраз і стала акція, під час якої загинув митрополит Олексій Громадського. З розповіді Максима Скорупського випливає, що план операції виник спонтанно, а командир загону «Хрін» дав дозвіл на її проведення. Йшлося про напад на яку-небудь німецьку машину з метою заволодіння зброєю. Привертає увагу фраза: «Макух жартами сказав, що ми заб'ємо якогось попа і вернемось додому» (Скорупський, 1992: 92). Тобто, в загоні така ідея в невиразній формі існувала.

Важко збагнути, для чого повстанці, після того, як виявили, що помилково вбили архієрея і священників, взяли з собою крім папки з документами ще й абсолютно непотрібний їм митрополичий клубок. Складається враження, що комусь із загону конче було потрібно довести, що саме вони причетні до смерті митрополита. Як зазначено вище, Максим Скорупський, розповідаючи про трагедію, не вказує, хто був командиром загону, постійно вживаючи займенник «ми». Важко уявити собі, що на бойове завдання вийшла ватага в двадцять бійців без командира. Очевидно, командував підрозділом «Макс», бо якби командиром був хтось інший, то М. Скорупський його б обов'язково назвав би у своїх спогадах. Авторіві очевидно важко визнати, що саме під його командуванням була проведена акція, під час якої загинув відомий в Україні священнослужитель. Д. Веденєєв, сучасний автор, що пише про діяльність радянських спецслужб, зазначав, що тільки до найближчого оточення архієреїв АПЦ та УАПЦ НКВС вдалося запровадити 18 «кваліфікованих агентів радянської спецслужби» (Веденєєв, 2016: 398). Можливо, в загоні Максима Скорупського опинився агент із відповідним завданням, який і спровокував бойовий вихід у засідку біля станції Смига 7 травня 1943 р.

Висновки. Отож, на нашу думку, крім вже достатньо аргументованої версії випадкового вбивства, має право на існування й подальшу розробку ще одна версія загибелі митрополита Олексія Громадського. Радянські спецслужби проникли в повстанський рух і руками націоналістів ліквідували єдиного архієрея Автономної церкви – свого вірного агента, який вважав можливим об'єднання Автономної та Автокефальної церков, тобто відійшов від чіткої політичної лінії радянського режиму – ні за яких обставин не допускати канонічного відокремлення від Московської патріархії великої маси православних українців і не йти ні на які компроміси з автокефалістами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Веденєєв, 2016 – Веденєєв Д. В. Атеисты в мундирах. Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. М., 2016. 496 с.
- Вышиванюк, 2007 – Вышиванюк А. В. Митрополит Алексей (Громадский) – Экзарх Украинской Автономной Православной Церкви (1941 – 1943) // *Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви*. 2007. Вып. 4 (25). С.71-95.

- Власовський, 1976 – Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4-х томах. Т.4. Ч.2 (XX ст.). Нью-Йорк. – Бавдн-Брук, 1976. 416 с.
- Волошин, 1997 – Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. Полтава, 1997. 128 с.
- ДАВоЛО – Державний архів Волинської області.
- Косик, 1992 – Косик В. Україна під час Другої світової війни (1939 – 1945). Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1992. 729 с.
- Мартирологія українських церков. У 4-х томах. Т.1. Українська православна церква. Торонто – Балтимор, 1987. 1121 с.
- Пашченко, 1997 – Пашченко В. О. Православ'я в новітній історії України. Полтава, 1997. 356 с.
- Пидгайко, 2010 – Пидгайко В. Г. Єпископ Владими́ро_Во́лынський и Ковельський Мануїл (Тарнавський) в истории украинских церковных разделений 1941–1943 годов // *Вестник ПСТГУ II: История. История русской Православной Церкви*. 2010. Вып 2 (34). С.303-322.
- Поспеловский, 1995 – Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. М., 1995. 511 с.
- Русин, 1970 – Русин П. В. Зловісний союз хреста і тризуба. К., 1970. 92 с.
- Скорупський, 1992 – Скорупський Максим. Туди, де бій за волю (спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса). К., 1992. 351 с.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Шкаровский, 2007 – Шкаровский М. В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. М., 2007. 512 с.
- Якунин, 2002 – Якунин В. Н. Правовой статус, положение, деятельность, внешние связи Русской Православной церкви в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Тольятти, 2004. 272 с.

REFERENCES

- Vedeneyev, 2016 – Vedeneyev D. V. Ateysty v mundyrakh. Sovetskiye spetssluzhby y relyhyoznaya sfera Ukrainy. [Atheists in uniforms. Soviet special services and religious sphere of Ukraine]. М., 2016. 496 s. [in Russian].
- Vyshyvaniuk, 2007 – Vyshyvaniuk A. V. Mytropolyt Aleksyi (Hromadskiy) – Ekzarkh Ukraynskoї Avtonomnoї Pravoslavnoї Tserkvy (1941 – 1943). [Metropolitan Alexy (Gromadsky) - Exarch of the Ukrainian Autonomous Orthodox Church (1941 - 1943)] // *Vestnyk PSTHU II: Ystoriya. Ystoriya Russkoї Pravoslavnoї Tserkvy*. 2007. Vyp. 4 (25). S.71-95. [in Russian].
- Vlasovskyi, 1976 – Vlasovskyi I. Narys istorii Ukrainkoї Pravoslavnoї Tserkvy. [An Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church.]. – V 4-kh tomakh. – T.4. – Ch.2 (KhKh st.). Niu-York. – Bavdn-Bruk, 1976. 416 s. [in Ukrainian].
- Voloshyn, 1997 – Voloshyn Yu. Ukrainska pravoslavna tserkva v roky natsystskoi okupatsii. [Ukrainian Orthodox Church during the Nazi Occupation]. Poltava, 1997. 128 s. [in Ukrainian].
- DAVoLO – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. [State Archive of Volyn Region]. [in Ukrainian].
- Kosyk, 1992 – Kosyk V. Ukraina pid chas Druhoї svitovoi viiny (1939 – 1945). [Ukraine during the Second World War (1939 - 1945)]. Kyiv – Paryzh – Niu-York – Toronto, 1992. 729 s. [in Ukrainian].
- Martyrolohiia ukrainskykh tserkov. U 4-kh tomakh. – T.1. Ukrainska pravoslavna tserkva. [Martirology of Ukrainian Churches. In 4 volumes. V.1. Ukrainian Orthodox Church]. Toronto – Baltymor, 1987. 1121 s. [in Ukrainian].
- Pashchenko, 1997 – Pashchenko V. O. Pravoslavia v novitnii istorii Ukrainy. [Orthodoxy in the newest history of Ukraine]. Poltava, 1997. 356 s. [in Ukrainian].
- Pydhaiko, 2010 – Pydhaiko V. H. Yepyskop Vladymyro-Volynskiy y Kovelskyy Manuyl (Tarnavskiy) v istorii ukraynskykh tserkovnykh razdeleniy 1941–1943 hodov. [Bishop Vladimir-Volynsky and Kovelsky Manuil (Tarnavsky) in the history of Ukrainian church divisions of 1941–1943] // *Vestnyk PSTHU II: Istoriya. Istoriya russkoї Pravoslavnoї Tserkvy*. 2010. Vyp 2 (34). S.303-322. [in Russian].
- Pospelovskiy, 1995 – Pospelovskiy D. V. Russkaia pravoslavnaia tserkov v XX veke. [Russian Orthodox Church in the XXth century]. М., 1995. 511 s. [in Russian].
- Rusyn, 1970 – Rusyn P. V. Zlovisnyi soiuз khresta i tryzuba. [Evil union of the cross and trident]. К., 1970. 92 s. [in Ukrainian].
- Skorupskiy, 1992 – Skorupskiy Maksym. Tudy, de bii za voliu (spohady kurinnoho UPA Maksyma Skorupskoho – Maksa). [There, where there is the fight for freedom (memoirs of the kurinny UPA Maxim Skorupsky - Max)]. К., 1992. 351s. [in Ukrainian].
- TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].
- TsDAVOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Shkarovskiy, 2007 – Shkarovskiy M. V. Krest y svastyka. Natsyistskaia Hermanyia y Pravoslavnaia Tserkov. [Cross and Swastika. Nazi Germany and the Orthodox Church]. М., 2007. 512 s. [in Russian].
- Yakunyn, 2002 – Yakunyn V. N. Pravovoi status, polozhenye, deiatelnost, vneshnye sviazy Russkoї Pravoslavnoї

tserkvy v hody Velykoi Otechestvennoi voiny 1941 – 1945 hh. [Legal status, position, activity, external relations of the Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War of 1941 – 1945]. Toliatty, 2004. 272 s. [in Russian].

УДК Л 94(477) «1921/1939»

DOI: 10.31499/2519-2035.6.2019.186624

Микола ЗЕРКАЛЬ,
orcid.org/0000-0003-2424-1071
доктор історичних наук,
професор кафедри історії
Миколаївського національного університету
імені В.Сухомлинського
(Україна, Миколаїв)
nikolaizerkal@gmail.com

ПРАКТИКА ВТІЛЕННЯ НЕПУ В ПРОМИСЛОВІСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ХХ СТ.

Автором в статті розкриваються та досліджуються особливості втілення нової економічної політики в промисловості Півдня України в 20-ті роки ХХст., проводиться аналіз статистичних даних економічних процесів, висвітлюються основні чинники активної позиції місцевого населення, форм та видів підприємницької діяльності. Розглядаються загальні урядові напрямки втілення «відступу» від комуністичної економічної доктрини та практика втілення прийнятих рішень на місцях.

На 28 році незалежності України, в умовах зовнішньої агресії, несприятливих світових економічних кон'юктур набуває особливого значення використання внутрішніх економічних чинників для наповнення державного бюджету, в умовах втілення політики децентралізації – місцевих бюджетів податковими відрахуваннями представників малого та середнього бізнесу. Саме тому автор намагається своїм дослідженням звернути увагу не лише до загальновідомого світового досвіду виходу з економічних криз, а продемонструвати вітчизняні напрацювання історичного досвіду, який має стати каталізатором до швидких позитивних зрушень не лише в глобальних масштабах, а і на низовому рівні, коли кожен громадянин на власному рівні відчує збільшення надходження коштів до родинного бюджету, підвищення рівня життя та його якості. Дослідник вважає помилковим ставлення до історичного досвіду втілення НЕПу, як виключно практики тоталітарного комуністичного політичного режиму яку неможливо і недоцільно вивчати та використовувати в сучасних економічних і політичних умовах. Ринкові закони мають однаково економічну силу за будь-яких політичних режимів і впливають на соціальну активність кожного громадянина і його ставлення до держави в якій він живе. Потреба сьогодні згуртувати населення для захисту своєї незалежності та економічної самостійності набула надзвичайної важливості. Таким чином метою даної розвідки є дослідження історичного досвіду стимулювання приватної ініціативи громадян, створення нових робочих місць, наповнення бюджету податковими відрахуваннями, задоволення потреб в товарах та послугах населення, створення позитивного іміджу правлячого політичного режиму, згуртування населення для захисту територіальних кордонів країни. Основними завданнями перед автором стали вивчення нормативно-правового забезпечення економічних реформ, аналіз статистичного матеріалу та специфіки південного регіону в часовому та економічному вимірах.

Запровадження нової економічної політики у промисловості офіційно почалося з 9 серпня 1921 р., коли В. Ленін підписав «Наказ Ради Народних Комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики». За думкою Леніна, базою соціалізму мала стати велика машинна індустрія. Відмовою від зовнішніх зобов'язань царату СРСР поставив себе перед проблемою виходу з економічної кризи без допомоги іноземних кредиторів. З іншого боку, більшовики позбулися обтяжливих відсоткових виплат за боргами імперії Романових у 800–900 млн. руб. золотом щорічно.

В своїй розвідці автор на підставі архівних та статистичних джерел доходить висновку, що згортання нової економічної політики в Південних районах УСРР починається вже наприкінці 1924р., а офіційні кроки по згортання елементів ринкової економіки вже в 1925р.

У другій половині 1925/26 господарського року УСРР перевершила довоєнний рівень промислового виробництва. З 1924 р. в усіх галузях великої індустрії, за винятком харчової, почався процес згортання виробництва у приватному секторі. У кам'яновугільній, металургійній, цементній промисловості не залишилося жодного приватного підприємства, у машинобудуванні – лише три. Це було результатом цілеспрямованої державної політики. Саме створення на державному рівні адміністративних перешикод та нормативно-правове переслідування знищили не лише здобутки, а і саму історичну пам'ять комерційної